

УДК 355.426(460)"1936/1939"(093.3)
32:929 Поповић К.(093.3)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2022.1.man.209-238>

Оригинални научни рад

Примљен: 12. 1. 2022.

Прихваћен: 18. 2. 2022.

Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР

Институт за новију историју Србије, Београд

olgamp0208@gmail.com

**„Шпанско писмо“ из 1984.
у дневничким белешкама Коче Поповића***

АПСТРАКТ: У Сарајеву је од 20. до 27. октобра 1984. одржана скупштина Удружења југословенских добровољаца шпанске републиканске војске, са које је упућено отворено писмо ЦК СКЈ. Чланак (ре)конструише хронологију догађаја, пратећи размишљања и активности Константина Коче Поповића које је он записивао у свој дневник (од августа 1984. до фебруара 1985) током припрема сарајевског скупа, као и његове реакције на разговоре које су представници Председништва ЦК СКЈ водили са члановима Управног одбора Удружења. Дневничке белешке Коче Поповића данас се чувају у Историјском архиву Београда у Породичном фонду - Легату Коча Поповић – Лепа Перовић.

Кључне речи: Коча Поповић, шпански борци, Југославија, осамдесете, Гојко Николиш, дневник

Увод

„Опет сам ментално живљи“, записао је Коча Поповић у свој дневник 18. октобра 1984. и одмах се запитао: „Докле?“¹ Након што се

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години бр. 451-03-68/2022-14/200016 од 4. 2. 2022.

1 Историјски архив Београда (ИАБ), Породични фонд - Легат Коча Поповић – Лепа Перовић, Забелешке Коче Поповића 1982–1987, кутија 22, 18. октобар 1984, 11.30.

крајем септембра вратио са дугог и опуштајућег летовања у Дубровнику, пријало му је дружење са београдским пријатељима. Атмосфера која је тих дана владала на свечаним академијама приређиваним поводом четрдесетогодишњице ослобођења Београда несумњиво је утицала на његово ведро расположење. Срдачни сусрети са старим саборцима и партијским пријатељима куражили су га и подстицали на размишљање о све чешћим преиспитивањима, искривљавањима и негирањима деценијама важећих историјских тумачења Југославије, КПЈ и партизанског покрета.

Након промоције књиге Пека Дапчевића *За Београд*, сећао се високог морала својих сабораца и њихове храбрости. Питао се у име којих идеја је могуће игнорисати жртве, оспоравати величину победа или трагизам логорских искустава и закључивао да број жртава најјасније говори о величини ствари за коју су се стотине хиљада Југословена бориле. Није прихватао тезе о „бесмисленим погибијама“ и сматрао је да савремена мерила и накнадна памет не могу да измене прошлост.² Попут историчара Ерика Хобсбома (Eric J. Hobsbawm), који никада није напустио Комунистичку партију Велике Британије, уз образложење да није желео да буде међу онима који су се окренули против своје партије и тако издали пријатеље који су за партију и хуманистичке идеале жртвовали своје животе, ни Коча Поповић није желео да се дистанцира од људи са којима је ратовао и градио социјализам, иако га је политика удаљила од многих. Осећао је да пријатељи имају пуно поверење у њега и интензивно размишљао о ратном и револуционарном наслеђу.³

Бројни сусрети, укључујући и оне са случајним пролазницима или новим политичарима у успону, несумњиво су интригирали Кочу и подстицали на размишљања. Међутим, главни извор његовог готово ентузијастичног расположења тих октобарских дана 1984. представљали су разговори са друговима из Удружења шпанских бораца. Сазнање да Удружење припрема писмо за ЦК СКЈ и југословенску јавност у коме ће изнети предлоге за решење кризе у земљи подстакло га је да и сâм, истина индиректно, учествује у његовом састављању. Поред председника Удружења Данила Лекића и

2 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 15. октобар 1984, 12.00.

3 Тих дана су га посебно инспирисали разговори које је водио са Мишом Лековићем о рукопису његове књиге „Мартовски преговори 1943“. Сумирао је сопствене закључке – непосредног учесника у догађају и поредио их са тумачењима историчара Лековића. ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 4, 5, 6, 7, 8. октобар 1984.

чланова Управног одбора Гојка Николиша, Ива Вејводе, Лазара Удовичког, и Коча Поповић је дао свој допринос приликом усаглашавања коначног текста писма.

На основу анализе његових дневничких бележака, у овом чланку су понуђени одговори на питања: Како је Коча Поповић прихватио да учествује у конципирању писма? Које су биле његове реакције на одбијање Председништва ЦК СКЈ да уђе у јавни дијалог са Удружењем шпанских бораца? Како је након неуспеха „шпанске иницијативе“ видео будућност југословенске заједнице? У тексту, који хронолошки прати развој догађаја, укрштене су три перспективе: јавности, која је само делимично могла да прати и сагледа читав догађај на основу пар штурих новинских текстова и једног званичног партијског саопштења; Председништва ЦК СКЈ, које је на вишесатним седницама критиковало ставове изнете у писму и покушало да делегитимише Удружење као равноправног политичког субјекта; и самог Коче Поповића, некада истакнутог члана највишег партијског и државног руководства, који је дванаест година након повлачења из јавног (политичког) живота критички сагледавао, промишљао и покушао да формулише своје погледе на кризу југословенског друштва и могуће путеве изласка из ње.⁴

О писму и његовој рецепцији

Удружење југословенских добровољаца шпанске републиканске војске (УЈДШРВ), са Скупштине коју је одржало у Сарајеву 22–23. октобра 1984. године, упутило је писмо ЦК СКЈ.⁵ Забринути због

-
- 4 О Кочи Поповићу видети: Коџа Поповић, *Nadrealizam & Postnadrealizam*, прир. Gojko Tešić, (Београд: Prosveta, 1985); Коџа Поповић, Marko Ristić, *Nacrt za jednu fenomenologiju iracionalnog, Hronika lumbaga ili slavenska binda*, прир. Gojko Tešić, (Београд: Prosveta, 1985); Коџа Поповић, *Beleške uz ratovanje, (Dnevnik, beleške, dokumenti)*, (Београд: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1988); Aleksandar Nenadović, *Razgovori sa Kočom*, (Zagreb: Globus, 1989); Душан Чкребић, *Коча Поповић – дубока људска тајна: филозоф, војсковођа, државник*, (Београд: Службени гласник, 2011); Latinka Perović, „Коџа Поповић, Biografska beleška“, *Dominantna i neželjena elita, beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)*, (Београд: Dan Graf, Novi Sad: Javna medijska ustanova „Radio-televizija Vojvodine“, 2015), 243–253.
- 5 Удружење је основано 19. марта 1946. и деценијама је постојало у оквиру југословенске асоцијације ратних ветерана – Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР). Његови чланови су били борци Интернационалних бригада са простора Југославије који су преживели Грађански рат у Шпанији (1936–1939) и Други светски рат. Прва два

друштвено-политичке ситуације у земљи, која је годинама у јавности означавана као „тотална криза“, шпански борци су изнели своје виђење нагомиланих проблема и дали препоруке за њихово превазилажење. Подстакнути све учесталијим јавним дебатама о бројним друштвеним контроверзама, као и позивима водећих партијских и државних тела да се у јавности аргументовано расправља о кризи, изнели су свој став и дали предлоге који би, по њиховом мишљењу, помогли у тражењу излаза и понудили могућа решења дубоке друштвене кризе.⁶ Позвали су ЦК СКЈ да јасно именује кривце за ситуацију у којој се друштво нашло, тражили њихову одговорност и одржавање ванредног партијског конгреса на коме би своје ставове изнели делегати изабрани на директним изборима између више кандидата.

председника Удружења су били Божидар Масларић и Алеш Беблер. У време одржавања сарајевске скупштине 1984, председник Удружења је био Данило Лекић, секретар Лазар Удовички, док су остали чланови Управног одбора били: Гојко Николиш, Иво Вевода, Стане Бобнар, Војо Тодоровић Лерер, Славо Чолић, Милош Рајшић, Тоша Тишма, Вицко Антић, Чедо Капор, Фрањо Госајн, Филип Лицул, Шиме Краљев. О историјату УЈДШР и о реакцијама на „сарајевско писмо“ видети више у: Čedo Kapor, Albert Abinun et al., *Za mir i progres u svijetu: Sarajevska skupština međunarodnih dobrovoljaca slobode 1936–1939*, *Nedjelja međunarodne slobodarske solidarnosti* 20.–27. XII 1996. godine, (Sarajevo: Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog antifašističkog rata BiH, 1999); Vjeran Pavlaković, “Twilight of the Revolutionaries: ‘Naši Španci’ and the End of Yugoslavia”, *Europe-Asia Studies*, vol. 6, No. 7, September 2010, 1175–1191; Vladan Vukliš, *Sjećanje na Španiju, Španski građanski rat u jugoslovenskoj istoriografiji i memoaristici 1945–1991*, (Banja Luka: Arhiv Republike Srpske, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, 2013); Hervé Lemesle, “The Yugoslav volunteers during the Spanish war: a prosopography”, *Matériaux pour l’histoire de notre temps*, Volume 123–124, Issue 1–2, 2017, 50–58; Олга Манојловић Пинтар, *Последња битка, Шпански борци и југословенска криза осамдесетих*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019).

- 6 О последњој деценији постојања СФРЈ објављено је више важних радова. Интригантно је да су утицајни историчари, иако непосредни посматрачи, писали о „осамдесетим“ у својим великим синтезама југословенске историје, као и да су им се политиколози и социолози враћали након дуже временске дистанце. Истраживања тог периода су током година отворила простор и за анализе нових хуманистичких дисциплина, односно за интердисциплинарне студије културе, нација и национализма, колективног сећања и насиља. Видети: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, Socijalistička Jugoslavija*, knjiga III: *Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, (Beograd: Nolit, 1988); Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ – glavni procesi 1918–1985*, (Zagreb, 1985); Jasna Dragović Soso, *Saviours of the Nation: Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, (London: Hurst&Company, 2002); Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, (Beograd, Zagreb: Samizdat B 92, Prometej, 2003); Nebojša Vladislavljević, *Serbia’s Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, (Basingstoke, New York: Palgrave, Macmillan, 2008).

У писму су истакли да се налазе у позним годинама живота и да су својим револуционарним ангажманом доказали оданост социјалистичкој Југославији, те да им углед који уживају у друштву намеће и одговорност, односно обавезу јавног реаговања.⁷

Као и претходне редовне сусрете „Шпанаца“ и скупштину одржану у олимпијском Сарајеву, те 1984. године, многи су доживели као састанак „проширене породице“. Овога пута је, међутим, уобичајене теме (разматрање актуелне ситуације у Шпанији, подршка југословенском режиму, помоћ друговима у егзистенцијалним проблемима) и активности (откривање споменика, промоција рада Удружења у медијима и слично) допунило неколико критичких излагања о друштвено-политичкој ситуацији у земљи. Изнели су их позвани уводничар професор Правног факултета Мирослав Печуљић, председник и секретар Удружења Данило Лекић и Лазар Удовички и члан Управног одбора Удружења Гојко Николиш.⁸ Након њихових иступања, учесницима скупа је прочитано писмо Централном комитету Савеза комуниста Југославије, које је усвојено акламацијом.⁹ Готово сви делегати су делили мишљење да је потребно хитно реаговати, јер су економска и криза политичког система заоштравале тензије у друштву, а све снажнија националистичка идеологија стварала слику непремостивих линија националних подела и неслагања. Иако је неколико присутних делегата начелно критиковало начин усвајања писма, односно изостанак могућности ранијег увида у његов садржај, гласова против није било.

Писмо, међутим, никада није стигло до шире југословенске јавности. Достављено је само члановима Председништва ЦК СКЈ, који су о њему расправљали већ сутрадан – 23. октобра, на својој 94. седници, и оценили га као непримерен потез респектабилне орга-

7 Интегрална верзија писма у: Манојловић Пинтар, *Последња битка*, 97–101.

8 Најоштрије интонирано излагање је припремио Гојко Николиш, који је акценат ставио на питање угрожености људских права (на суђења Војиславу Шешељу и групи 11 муслиманских интелектуалаца у Сарајеву, као и на припрему суђења шесторици дисидената у Београду) и на афирмацију идеје легитимности опозиционог мишљења у Југославији.

9 Данило Лекић је пре усвајања писма истакао да су у његовом састављању учествовали Коча Поповић, Пеко Дапчевић, Коста Нађ, Вељко Ковачевић, Радивој Николић. Одлука о његовом састављању је донета на претходном скупу чланова Удружења (на Ријечи 1983), када је договорено да Управни одбор осмисли и уобличи званично саопштење Удружења у вези са стањем у земљи. Видети: Манојловић Пинтар, *Последња битка*, 65.

низације ратних ветерана.¹⁰ Седницу је отворио председник Председништва ЦК СКЈ Али Шукрија, извештајем о састанку који је, непосредно пред одржавање сарајевске скупштине, заједно са Марјаном Рожичем имао са представницима УО УЈДШРВ. Од раније упознат са намером Гојка Николиша да на дневни ред скупштине стави питање људских права у Југославији, Шукрија је покушао да добије прецизније информације о програму скупа, као и да представницима Удружења скрене пажњу на проблеме које би оштре оцене могле да изазову у друштву.¹¹

Након његовог излагања, Мате Андрић, који је био присутан у Сарајеву, поднео је извештај о току скупштине и констатовао „да није писмо усвојено, могло би се казати да је тај састанак прошао врло добро. И по тону и по критикама које су изречене све то не би било никакво изненађење“. У расправи која се развила после његовог излагања учествовали су поред осталих: Никола Стојановић, Хамдија Поздерац, Добривоје Видић, Иван Стамболић, Милан Кучан, Петар Матић. Они су писмо доживели као позив на „контрареволуцију“, као „поступак без преседана у пракси Савеза комуниста“ којим је „оспорен легалитет Централног комитета и Председништва његовог“. Сви су се сложили да треба онемогућити његову даљу дистрибуцију преко Танјуга (пре тога само се у *Политици експрес* појавила кратка информација о писму) и објављивање у листу *Студент*. Посебно узнемирење челних људи партије је изазвала чињеница да је о садржају писма обавештен дописник Ројтерса у Београду Слободан Лазаревић.¹²

10 Чланови Председништва ЦК СКЈ у то време били су: Али Шукрија (председник), Димче Беловски (секретар), Марко Лолић (извршни секретар), Мато Андрић, Јуре Билић, Светислав Долашевић, Душан Драгосавац, Киро Хаџи Васиљев, Георгије Јовичић, Бошко Крунић, Милан Кучан, Андреј Маринц, Драгослав Марковић, Петар Матић, Милан Панчевски, Хамдија Поздерац, Миљан Радовић, Митја Рибичић, Иван Стамболић, Никола Стојановић, Мика Шпиљак, Добривоје Видић, Видоје Жарковић, Трпе Јаковлевски и Светислав Стојаков.

11 Видети: Архив Југославије (АЈ), Фонд 507, Савез комуниста Југославије (СКЈ), Председништво Централног комитета Савеза комуниста Југославије (ПЦК СКЈ), 94. седница Председништва ЦК СКЈ, 23. октобар 1984, Материјали са 94. седнице Председништва ЦК СКЈ, 23. X 1984.

12 Исте вечери када је усвојено, писмо је стигло до Танјуга и Ројтерса (Reuters), али је његова даља дистрибуција заустављена. Дописник Ројтерса у Београду Слободан Лазаревић посебно је афирмативно дочекао иницијативу „Шпанаца“ и Данилу Лекићу поручио: „иза вас стоји 19 милиона Југословена“. Манојловић Пинтар, *Последња битка*, 73.

Због озбиљности ситуације, хитно је заказана и 95. (проширена) седница Председништва за 25. октобар и на њу су позвани водећи људи југословенске државе.¹³ Критичка иступања већине присутних довела су до јединствене осуде захтева које су „Шпанци“ изнели. Сарајевска скупштина је доживљена као покушај конституисања југословенске верзије пољске Солидарности, а захтеви изнети у писму оцењени су као непримерен притисак који је водио дестабилизацији земље. На седници је одлучено да Али Шукрија, Митја Рибичич и Драгољуб Марковић, као представници Председништва ЦК СКЈ, пренесу ставове највишег партијског тела члановима УО УЈДШРВ.

Иницијатива Удружења је за партијско руководство представљала озбиљан проблем. Није се радило о антирежимским интелектуалцима, дисидентима, већ о елити комунистичког покрета. У том тренутку Удружење је чинило више од 140 учесника у Шпанском грађанском рату, међу којима су били и најугледнији генерали ЈНА – Коста Нађ, Пеко Дапчевић и Коча Поповић. Не треба имати у првом плану, али не треба ни занемарити спекулације које су снажиле подозрење власти: све јасније критике режима у готово свим социјалистичким друштвима (у првом реду у Пољској), као и тензије које су се испољавале на разним нивоима у југословенској јавности.

И поред партијске „конспиративности“, писмо „Шпанаца“ се ипак нашло у извештајима страних информативних агенција и медија и оцењено је као нови врућ кромпир у рукама власти. Аналитичари Истраживачког института Радија Слободна Европа за Југославију Слободан Станковић и Зденко Антић су у два обимна извештаја апострофирали сарајевску скупштину „Шпанаца“ као једну од најделикатнијих политичких тема у земљи.¹⁴ Крајем новембра 1984. Зденко

13 На 95. (проширену) седницу су позвани и Веселин Ђурановић, као председник Председништва СФРЈ, чланови Председништва СФРЈ Бранко Микулић, Јосип Врховец, Лазар Мојсов, Стане Доланц, Никола Љубичић, Синан Хасани, Радован Влајковић. Позвана је и Милка Планинц као председница СИБ-а, председник ССРНЈ Марјан Рожич, председник СО СУБНОР-а Илија Ђукић, савезни секретар за народну одбрану Бранко Мамула, савезни секретар за иностране послове Раиф Диздаревић, савезни секретар за унутрашње послове Доброслав Ђулафић, члан Председништва СР Црне Горе Марко Орландић, председник Већа Савеза синдиката Југославије Душан Богданов, председник Конференције Савеза социјалистичке омладине. Видети: Архив Југославије, Фонд 507, СКЈ, ПЦК СКЈ, 95. (проширена) седница Председништва ЦК СКЈ и Председништва СФРЈ, 25. октобар 1984, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ.

14 Радио Слободна Европа/Радио Слобода (Radio Free Europe/Radio Liberty) као приватна непрофитна организација финансирана од владе Сједињених Америчких Држава емитовала је вести, информације и анализе за земље Источне

Антић је набрајајући, у свом *Situation Report*-у, кључне проблеме који су обликовали политички живот у Југославији (захтеве за реформом СК, иницијативе СК Србије за промену положаја Републике Србије, суђење шесторици интелектуалаца у Београду, Дедијеров ангажман на преиспитивању стања и кршењу људских права у Југославији) посебну пажњу посветио писму шпанских бораца.¹⁵ Констатовао је да се, у мноштву изјава и писама о политичком ћорсокаку у коме се наша Југославија, посебно истиче писмо чланова Удружења, за које је претпостављао да може имати далекосежне последице. Уз детаљан опис сарајевске скупштине и активности око објављивања писма, Антић је појашњавао да већина чланова Удружења потиче из јужних делова Хрватске, Босне и Херцеговине и Црне Горе, који су углавном били партизански за време Другог светског рата. Уколико би писмо ратних ветерана наишло на подршку у тим крајевима, сматрао је да би њихове борбене традиције и снажан осећај лојалности према ратним командантима даље поларизовали партију и на тај начин могли да представљају проблем за југословенске власти.

Месец дана касније, када је цео случај већ готово заборављен, аналитичар Слободан Станковић се осврнуо на епилог читавог догађаја, односно на супротстављене коментаре Гојка Николиша и генерала Косте Нађа, који су показивали да Удружење није било јединствено у критици власти. Коста Нађ је, у интервју *Nedeljnom vjesniku*, који је пренела *Политика* 26. новембра 1984, дао подршку партијском

Европе и Совјетског Савеза у току Хладног рата. РСЕ/РС није емитовала програм за Југославију, нити је постојао југословенски деск при Програмском одељењу, али је од 1956. постојала Југословенска секција при његовом Истраживачком институту (RFE/RL Research Institute) у Минхену. Истраживачки институт је за потребе извештавања РСЕ/РС сакупљао клипинге и транскрипте радијских и телевизијских програма и састављао аналитичке извештаје. Угашен је 1994, када је формиран Open Media Research Institute (OMRI). Одељење за Југославију при Истраживачком институту је било знатно мање од осталих одељења која су пратила СССР и друге земље социјализма. Видети: Boško Spasojević, "Records of the Yugoslav Section", *Open Society Archives*, eds Leszek Pudlowski, Iván Székely, (Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1999), 69–70, datum pristupa 30. 12. 2021, <http://w3.osaarchivum.org/images/stories/pdfs/publications/white-book.pdf>

- 15 Видети: Open Society Archives, (HU-OSA), "Situation Report: Yugoslavia, 30 November 1984", 30 November 1984. HU OSA 300-8-47-214-1; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: Publications Department: Situation Reports; Open Society Archives at Central European University, Budapest, datum pristupa 30. 12. 2021, <http://hdl.handle.net/10891/osa:418ca94d-3420-4bba-8bba-ac38e0bf1ed1>

руководству и осудио „недемократски“ начин састављања и усвајања писма на сарајевској скупштини. Станковићу није, међутим, промакло да је, након што се јасно дистанцирао од садржаја писма, Коста Нађ изнео и неколико веома критичких оцена стања у друштву. Изразивши поверење у партијско и државно руководство, Нађ је ипак констатовао да је и раније упозоравао „на опасност од федерализације Савеза комуниста. СК ће дефинитивно побиједити само као јединствена организација југославенске радничке класе“. Станковић је оценио да коментар Косте Нађа није био у потпуној супротности са оним што је истакнуто у сарајевском писму. Штавише, и он је снажно подржао демократске процедуре избора кадрова између више кандидата.¹⁶

Иницијатива „шпанских“ бораца, и поред различитих спекулација, није произвела значајнију реакцију. Релативно брзо је заборављена, а критички настројен део јавности пажњу је усмерио на активности нових политичких удружења која су управо у тим данима формално организована.

О улози Коче Поповића

О Удружењу шпанских бораца, сарајевској скупштини, писму, дијалозима и конфликтима, опсежно је у својим дневничким белешкама писао Коча Поповић.¹⁷ Бележио је детаље разговора и своја размишљања о личностима и догађајима. Тако је сачуван важан део приче, који данас, после готово четири деценије, употпуњава сложени историјски мозаик. Ангажман Коче Поповића је остао далеко од партијских форума и јавних иступа и није забележен у званичним документима. Његово име се помињало само у (наизглед) успутним питањима која су члановима Управног одбора постављана током разговора у Председништву, а која су јасно сведочила о сумњама надлежних у Поповићеву повезаност са догађајем. Стога Кочини дневнички записи представљају драгоцен извор информација о „са-

16 Видети: Open Society Archives, (HU-OSA), "Situation Report: Yugoslavia, 20 December 1984", 20 December 1984. HU OSA 300-8-47-214-2; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: Publications Department: Situation Reports; Open Society Archives at Central European University, Budapest, datum pristupa 30. 12. 2021, <http://hdl.handle.net/10891/osa:88282ad7-ace8-4fed-a266-6ae1954e5fc5>

17 ИАБ, Породични фонд - Легат Поповић-Перовић, Забелешке Коче Поповића 1982-1987, кут. 22.

рајевском писму“, али и пледоаје за размишљање о ширем процесу разбијања југословенске државе и друштва током последњих година њеног постојања.

Коча Поповић је коментарисао нека од излагања на Скупштини Удружења и учествовао у састављању писма Централном комитету. Иако је сваки покушај директног укључивања у јавни простор оштро одбијао, помно је пратио активности чланова Удружења од када се вратио у Београд са летовања крајем септембра 1984.¹⁸ Повратак у „старо друштво, са пуно 'проблема'“ унео је нову динамику у Кочин живот.¹⁹ Реченица коју је записао 1. октобра: „прође лето као прамен магле“²⁰ као да је означила крај уводног чина у драму која је убрзо уследила.²¹

18 Актуелне историјске и политичке дебате које су вођене у југословенској јавности привлачиле су пажњу Коче Поповића и у опуштеној медитеранској атмосфери Дубровника. Приликом сусрета (често у ресторану „Попрет“) са Пеком Дапчевићем, Велебитима (Владимиром и Вером) или Младеновићима (Танасијем и Олгом), у разговорима су en passant помињане контроверзе које су тих месеци изазвале књиге, сведочења и судбине Милована Ђиласа, Јосипа Копинича, Стеве Крајачића, Павла Јакшића, као и наговештаји да ће Гојко Николиш вратити партијску књижицу. ИАБ, Забелешке Коче Поповића: 17. септембар 1984, 10.00 ч.; 20. септембар 1984, 10.00 ч.; 21. септембар 1984, 18.00 ч. Коча Поповић није записао детаље тих разговора, мада је јасно да су га интелектуално провоцирали и подстицали духовите коментаре. Тешко је са сигурношћу тврдити, али је могуће претпоставити да је појављивање књиге Зорана Ненезића *Масони у Југославији*, која је те године привукла пажњу јавности, инспирисало Кочу да се у свом дневнику цинично осврне на мистификације масонске делатности. У забелешци од 21. септембра стоји: „Вредело би написати причу: 'Како сам постао масон'. Појављивале би се тајне личности: А.Б., Д.Д., Ф.Ф., итд., које би ми се обраћале тајним знацима и полуреченицама, наговештајима нечег. На крају бих био изабран за председника подводних риболоваца.“ ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 21. септембар 1984, 18.00 ч.

19 По повратку у Београд 25. септембра је описао „чудан сан“: „Рат је. Али на тачно омеђеном простору, на коме укопане стоје обе стране, на кратком одстојању (...) Помишљам, шта би било кад би неко од противника нанишанио, топом, или другим оружјем на нас, који смо откривени. Рат се води искључиво на том простору.“ ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 25. септембар 1984, 10.00 ч.

20 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 1. октобар 1984, 11.30 ч.

21 У дневник је унео и опис једног случајног сусрета: „Пре неки дан седим поред 'АБ'. Прилази и седа старији човек: Буквић. Прича. Био парт. функционер у околним местима, напр. Чапљини. Отац и брат завршили у усташкој јами, он избегао. Хтео да подигне плочу. Спречен. Сад избачен из Партије. Због тога. У сад. време овде апсурд (...) И данас ми пришао Миле Ј. да ме у нешто убеђује. Нисам пристао да разговарам, удаљио сам се. Је ли луд?“ ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 27. септембар 1984, 18.00 ч.

Први сусрет по доласку у Београд Коча је имао са Гојком Николишем и Мирком Тепавцем. На породичној вечери код Николишевих, сугерисано му је да је дошло време за његов поновни политички ангажман. Он је, међутим, тај предлог оштро одбио, а у дневнику је читав догађај описао веома детаљно. „У току вечере посвађали смо се, старачки али не безразложно (Г. и ја). Око чега? Г. изнео (нечитко – прим. О. М. П.) да 'народ очекује од мене да нешто кажем'. Одмах сам праснуо и 'хоћеш да следим твој пример...' Свађа се брзо заоштрила, у све бешњем тону. (Деловао на мене и background који су ми испричали Олга и Таса о односу према Јакшићу, свима који су пали, о величању Т.-а, итд.).“²²

Коча не само да је одлучно одбио могућност поновног активног политичког ангаживања већ је Николишу замерио што у својој опширној оставци на партијско чланство „опет кади Т.-у. (М. ме подржала)“, (највероватније је у питању Марго Николиш, Гојкова супруга). Забележио је и Николишев једнако оштар одговор: „А он тада тешку артиљерију: да сам толико година био Т. блиски сарадник, да му се смучио мој дугогодишњи цинизам, итд. Ја сам се смирио, али пуна хладноћа остала. Још смо добавивали развој један против (...)“.²³

Свађу је Поповић очигледно тешко доживео, као и осећај да је „Бели (Мирко Тепавац) више навијао за њега“. Николишево признање да је био „стаљинист“ није могао да прихвати „La belle affaire! Не волим ни то противно накнадно самопљување (...) Добро каже Л. (Лепа Перовић Поповић, Кочина супруга – прим. О. М. П.): 'били смо револуционари'“. У неколико наврата тога дана Поповић се у дневнику враћао на препирку и преиспитивао своје аргументе: „Па да видимо шта би се добило кад бих се и ја 'јавио'? Најпре би био урнебес на једној страни, запрепашћење на другој. Ништа се не би променило. Моје име би додали списку проклетих и прокужених. То би се поновило неколико пута и постало би обично. (обрачунали су се и са 'значајнијим' личностима.) Дакле овако: јавна оставка, па ћутање. Резервишем за себе право и могућност у неком преломном тренут-

22 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, четвртак 2. октобар 1984, 9.30.

23 „Свађа је вероватно коначна. Осим ако се јави М. и покуша да закрепи. Али ни тада неће се моћи поправити све ружно што смо изrekli један о другоме. Изашао 'le fond de la pensée'. А и онако није постојало пуно поверење. Само дубоке резерве нису биле избиле, нису биле исказане. Мени се никад није свиђала његова разметљивост у изношењу свог значаја. Fini!“ Исто.

ку, ако до њега дође: када ће мој глас и опредељење заиста значити нешто конкретно“.²⁴

У данима након свађе, Поповић је пажњу покушавао да усмери ка другим темама, иако се већ јутро након вечере код Николиша појавило колебање, иначе нетипично за њега. Два дана касније у дневник је записао да се нада позиву или посети Марго Николиш, те да Гојку треба одати признање јер је и формално прешао у опозицију. Иако му је исправа замерао, сматрао је да је у суштини небитно то што се „поданички држи када га оспоре према Т.“ јер је „довољно храбар и мислећи“. Кратко је констатовао: „Сhapeau!“²⁵ Као да је у себи већ превазишао разлаз са вишедеценијским другом са којим је прошао шпанска бојишта, Игман и Сутјеску. То се и формално догодило посредовањем Данила Лекића и Марго Николиш након Кочиног пристанка да прокоментарише нацрт писма које је са Скупштине Удружења требало упутити ЦК СКЈ. Већ након првог читања документа који му је донео Данило Лекић, Коча је задовољно констатовао да је текст „кратак и врло добар“ и у њега унео само пар ситнијих примедби.²⁶ За разлику од Николиша који је покушавао да заостри текст

24 Колико је препирка оставила снажан утисак на Кочу, сведочи и чињеница да је само сат времена након што је завршио дневничку белешку у којој је описао догађај наставио писање: „Оставка је била одличан и одлучујући потез. А имам и тестамент. Неће моћи да ме својатају. Према Партији сам био ‘благонаклонији’ од Гојка. Друго је питање, а то је неко синоћ подвукао, да нема много који су у положају да могу ћутањем да делују. Ја имам такав положај. (...) Башка то што сам старији и што сматрам да стари не треба да се шепуре (њихово је прошло): да јурим за неким новим значајем“. ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 2. октобар 1984, 11.00.

25 Самом себи је објашњавао да му не смета, нити да замера Николишу то што „воли да буде на сцени“. Једино преко чега није прелазио је Николишево „хвалисање због признања о свом бившем ‘стаљинизму’“. Сматрао је да преиспитивање некадашњег стаљинизма у тренуцима када се помаљао нови, савремени стаљинизам може да има само негативне последице. „Гори је данашњи ‘ст.’. Мора се признати да њега Г. успешно и храбро напада.“ За Кочу је било неумесно, неукусно и неправедно свако претерано кајање, јер је у револуционарној прошлости препознавао пре свега оно што је било посебно, јединствено и величанствено. Штавише, и примедбе које је Гојко Николиш изрекао на његов рачун свесно је оправдавао: „Ружно је било оно што ми је пребацио ‘моју дугогодишњу сарадњу са Т.’ али било је у љутњи. Највише ми је остао његов опроштајни поглед пун хладноће и мржње. А ја јесам био претерао; у својој љутњи био преоштар (Р. ми рече после да сам одличан ‘глумац’!) (Рената Улмански, супруга Мирка Тепавца – прим. О. М. П.).“ ИАБ, Забелешке Коче Поповића: уторак 2. октобар 1984, 11.00; среда 3. октобар 1984, 11.30.

26 Коча је свакодневно преиспитивао Николишеву одлуку о изласку из партије и размишљао да ли је то заправо био „непотребан шоу“. У том размишљању га је

и инсистирао да се уз реч „одговорност“ укључи и термин „кривица“ руководиоца, Коча је био тактичнији али подједнако одлучан да се јавно и оштро делује. Готово је сигурно да је његов афирмативан став према тексту који му је представљен Лекић одмах пренео Николишу. Само дан касније Кочи се јавила, а затим и дошла у посету Марго Николиш: „духовито с гранчицом мира у устима“.²⁷ Након те посете, пријатељство је обновљено, мада су радикални ставови Гојка Николиша и даље забрињавали Поповића: „Као да хоће да погине, али не-свестан опасности. Вероватно све нас остале сматра *опортунистима*. Верује само себи, а жели лични 'show'. Ничему не води, жели да привуче сву пажњу (својим личним радикализмом). Случај Шешељ јесте скандалозан. Али цела, реално, битка не своди се на њега.“²⁸ У исто време, Коча је сматрао да Данило Лекић „изванредно води цео посао око конференције Шпанаца“, али ипак није отишао у Сарајево на Скупштину Удружења.

Остао је у Београду и време проводио у размишљању о теорији континуитета револуције. Констатовао је да она заправо савршено одговара свим међусобно сукобљеним странама. Своје мишљење је неколико дана раније образложио и Николишу: „Ако је ово данас наставак – резултат онога онда – Револуције, онда је очевидно за једне да је ово данашње добро, за друге да је ондашње зло. Не ради се о наставку, него о раскиду, преокрету (негативном): поредак је уништио упропастио покрет. (А покрет је био, као што поредак јесте) (- несумњиво). (о континуитету је лаж обострана).“²⁹ На основу тих пре-

прекинуо Данило Лекић, који му је донео нацрт писма Удружења које је требало упутити Централном комитету. Видети: ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 7. октобар 1984, 12.30.

27 „Наравно да сам био сасвим опрезан на помирење. Јуче је причала безвезно, о свему и свачему, што јој је падало на памет. Послао сам теглу меда Гојку. Рекао да Гојко треба мед да схвати као моју фотографију. Она ме наговарала да му телефонирам. Нисам јој рекао, али ово нисам намеравао.“ Већ наредног дана јавио се Николиш. „Помирили смо се; захвалио се на меду. Значи, све је скоро исто као што је било и пре (...) Раскид је превазиђен“. ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 9. октобар 1984, 12.00.

28 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 18. октобар 1984, 11.30. - Неки други истакнути „Шпанци“, као на пример Љубо Илић и Коста Нађ, држали су се (како бележи Поповић) по страни, иако су били упознати са идејом. „Код нас Шпанаца, поводом 'резолуције', остао још (...) Љуба Илић (...) Нађа ћемо вероватно придобити. Биће ипак грдан шок за власти. Али се неће препастати.“ ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 11. октобар 1984, 12.00.

29 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 16. октобар 1984, 11.30.

миса је закључивао да се не ради о континуитету, већ о „негативном поретку“, односно о „контрареволуцији“.³⁰

У складу са таквим разумевањем актуелног тренутка било је и његово одлучно одбијање да се поново директно и активно укључи у политику. „Мало-мало па се појаве гласови – неповезани – да би К. П. требало да дође на чело државе“. Бележио је да му је такве поруке преко Данила Кнежевића слао Владимир Дедијер и кратко констатовао да такве гласине само показују „у каквој се катастрофалној ситуацији налазимо“. Био је уверен да „долазак једног човека – још старог“ не би значио ништа, јер је сматрао да се „мора мењати цела структура“.³¹

Поповићева тумачења су формирана унутар оквира који је тих година успостављан у делу јавности и који је почивао на уверењу о нужности промене постојећих не само економских већ и политичких решења. У подели на „уставобранитеље“ и „реформисте“, која је тих година дефинисана, био је наклоњенији струји која је тражила прилагођавање кључних системских докумената.³² Посебно га је заинтересовала (касније оспоравана) критичка анализа Устава из 1974. коју је написао Јован Мирић у књизи *Систем и криза*.³³ По њему се зрелост друштва огледала у ширини и дубини дискусије о најсложенијим питањима. Питао се да ли постојање драматично другачијих тумачења Устава захтева да „се приступи његовом преиспитивању – рашчишћавању, разјашњавању, прецизирању, промени, ревизији“.³⁴

„Своје смо рекли“

Када је информација о писму ипак доспела у јавност, реакције подршке су у потпуности изостале јер је највише партијско тело онемогућило ширење расправе. Након што је сазнао да је писмо оштро осуђено на састанцима Председништва ЦК, а пре разговора Шукрије, Рибичича и Марковића са представницима Управног одбора Удружења, Коча Поповић је кратко закључио: „Своје смо рекли“. Та кратка

30 Исто, 20. октобар 1984, 16.30.

31 Исто, 23. октобар 1984, 12.00.

32 О подели на „уставобранитеље“ и „реформисте“ концизно објашњење видети у: Ljubiša Dragljević, Intervju sa Dušanom Bilandžićem, „Greške pod Maskama, O uzrocima ekonomske krize koja potresa jugoslovensko društvo“, *Duga*, januar 1987.

33 О књизи Јована Мирића видети: Dejan Jović, „Kritička analiza političkog sistema u jugoslavenskom socijalizmu: teorijski doprinosi Jovana Mirića“, *Sociologija*, mart 2018, vol. 60, br. 3, 691–710.

34 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, среда, 24. октобар 1984, 17.00.

сентенца необично подсећа на његову лаконску констатацију „Морамо се тући“ којом је објаснио зашто је у предвечерје Другог светског рата престао са писањем поезије, определио се за активну борбу против фашизма и постао комуниста. Већ следећег дана је саставио нацрт одговора Председништву ЦК СКЈ у неколико веома сличних верзија.³⁵

„1.) С огорчењем одбијамо свако повезивање с именованим (мисли на наводно 'фракционаштво', које дефинише као 'стаљинистички назив за различита мишљења' – прим. О. М. П.). То су полицијски методи. Ми смо потпуно самостално изнели оно што мислимо. 2.) То је било намењено ЦК и нашој јавности. Што је добило карактер илегалности, то је искључива кривица оних који су спречили информацију. (Нешто што је потпуно легално, = наше право и дужност). 3.) Нисмо [текст претходно] доставили ЦК (...) јер нас ништа не обавезује да усаглашавамо са мишљењем власти. 4.) Необјављивањем и смицалицама се не може заобићи главно: садржина писма. Могу појединци, или форуми да се не слажу са нашим тезама имају на то право, као и ми да изнесемо своје мишљење. 5.) Да је 'писмо одбијено!' Како се то може?! Оно је упућено, и једино што је могућно, јесте да буде 'одбијена' његова садржина. Али не 'у мраку', него после штампања нашег текста. 6.) шта значи 'писмо без икакве аргументације!' Само је та оцена, оптужба, донесена на пречац = без икакве аргументације. Можда се могу накнадно наћи бољи аргументи. Али и они су безвредни и недолични, кад наш текст није објављен. Рекли смо своје и остајемо при томе. Очито различито гледамо, па шта? 7.) Писмо није ни трактат ни резолуција. У њему је речено оно што се широм Југославије говори, то и оштрије.“³⁶ Сутрадан је додао: 8.) „Тиме што је неко спречио објављивање учињена је највећа глупост. Цео случај је предимензиониран. Тога би требало узети на одговорност. Бацили сте један сасвим легалан приступ у илегалу. Моногоструко повећали значај. Глумите уредника. А ове успутне примедбе о: 'непријатељевању', 'издаји', 'дослух са Ројтером', итд. само су полицијске смицалице у које нико неће поверовати: да је нама неко из страног света, са посебним намерама, потребан као савезник у изношењу свог мишљења. (Нису бивши генерали предложили војни пуч!) Све то, сви ти трикови, потврђују вашу слабост, о којој је реч и

35 "Ad 'Сарајевско писмо'. Мало пре ми се јавио Пеко. Звао га Жарковић: да се састану и поразговарају: он, Пеко и Лекић, дакле Црногорци! Пеко га је пар пута отерао како треба." ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 26. октобар 1984, 11.30.

36 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 26. октобар 1984, 11.30.

у писму. Ништа друго није убудуће могућно него ваш нормалан однос према одређеном поштенom и квалитетном, а различитом од вашег – мишљењу. Укратко: треба престати са сваким сумњичењем (подметањем, дискриминацијом).³⁷ Коначну верзију је уписао у дневник 30. октобра и закључио: „Интервенције треба да нас наведу да променимо своје мишљење – да не кажемо истину како је ми видимо, јер то – она, не одговара властима.“³⁸

Поповић је сматрао да представници Удружења морају да настуpe одлучно у разговорима како би испровоцирали дебату као начин превазилажења проблема. На често поновљено питање: зашто је писмо послато сада „кад смо у оволиким тешкоћама?“, одговарао је: „управо сада због кризе – безперспективности“, јер је сматрао да би свако чекање додатно погоршавало политичку ситуацију, и закључивао реторичким питањем: „Можемо ли чекати да нам буде још горе?“³⁹ Када је сарајевска иницијатива ипак једнодушно одбачена на највишем партијском форуму, Коча је у дневнику цинично записао да су „Шпанци“ заслужни за постизање једног од последњих јединствених државних и партијских закључака: „Интересантно да су у отпору нама сви, бар наизглед, јединствени. И то нам се може приписати у заслугу!“⁴⁰

У исто време када и Коча, на први петосатни разговор са члановима Управног одбора Удружења осврнуо се штурo у свом дневнику и Драгослав Дража Марковић, један од чланова преговарачког тима Председништва ЦК СКЈ и констатовао: „И овај разговор је показао колико су нужни контакти, разговори. Не може се тако изоловано и без икаквих контаката. У свему има и корисног: ваљда ће, ипак, озбиљније схватити да овако не може и да су нужне одлучније и брже, радикалније промене.“⁴¹ Када је помињао „одлучније и брже,

37 Исто, 27. октобар 1984, 12.20.

38 „Ако данас (на својој седници) Председништво 'одбаци' писмо, треба да покушамо јавно да одговоримо. Могу да се не сложе са закљученим??? Не могу да 'одбаце'. Дужни су да региструју наша мишљења, да воде рачуна о њима. Посебно ми је драго што се Л. супротставио Дражи (политиканту).“ Исто, 30. октобар 1984, 16.00. и 18.00.

39 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, 30. октобар 1984, 18.00.

40 Исто, 30. октобар 1984, 16.00.

41 „Данас од 12–17ч. разговор са Управним одбором Шпанских бораца, који са Скупштине у Сарајеву, упутили писмо ЦКСКЈ-у, у коме критички говоре о ситуацији, захтевају Ванредни конгрес, говоре о прекинутом континуитету револуције, о изневереним идеалима итд. Инострана штампа пише навелико о томе, пише о нејединству, о изгубљеном поверењу итд. Главни иницијатори

радикалније промене“, Марковић је мислио на другове из ЦК са којима је био у латентном сукобу око иницијативе за промену положаја СР Србије у југословенској федерацији.⁴² Два дана касније је лапидарно пренео и дешавања са 95. проширене седнице ПЦК СКЈ: „Јуче седница Председништва ЦК СКЈ. Опет цео дан. Одлучили да ЦКСКЈ предложимо доношење одлуке о одржавању Конгреса СКЈ у статутарном року и формирање Одбора за припрему Конгреса (...) На седници усвојили и ставове поводом писма Скупштине шпанских бораца; сложили се да они буду далеко краћи него што је предложено. Доста забринутости је изазвало то писмо код свих; но, не, још, увек, довољно; још увек се оклева, колеба, чека.“⁴³

Када је, након два дуга разговора са „Шпанцима“, Председништво ЦК објавило своје званично саопштење за јавност, Коча Поповић га је оценио као „некоректно“. Чињеницу да је избегнуто издавање заједничког саопштења видео је као „још једну кривицу“ челних људи партије.⁴⁴ Саопштење које није усаглашено са другом страном више је представљало диктат него објективну слику становишта обе стране. Коча је и након њега конципирао одговор у пар кратких реченица којим се супротставио дисквалификацији Удружења као учесника у политичкој дебати и представио га друговима: „Остајемо на оценама из нашег писма. За осуду је што је објављивање писма спречено. Сматрамо да наша акција не уноси забуну него доприноси рашчишћавању забрињавајуће ситуације.“ Свакодневно је брусио своје аргументе: „Могу да кажу – кад објаве наше писмо – да је за њих то и то неприхватљиво. Али немају право да нас оптужују за мишљење, тврдо. Нема никаквог смисла да се на нас утиче да се променимо. То

свега су Данило Лекић и Гојко Николиш. Они су и у разговору били најупорнији у својим ставовима. Воја Тодоровић, Лазар Удовички, Тишма, Иво Вејвода су другојачији став имали.

Мислим да смо се доста разјаснили. Основно питање је – Југославија; шта је са њом? Са њеним јединством? С тим у вези и споросту договарању, неефикасност итд. Затим, разне неправилности, злоупотребе, промашаји у инвестицијама итд.“ Видети: ИАБ, Лични фонд Драгослава Драже Марковића, 10 Дневници, Рукописи (1. 1. 1984 – 30. 4. 1985), Куцани материјал 1985, Дневничке белешке, 29. октобар 1984.

42 О делатности Драже Марковића тих година последњи је писао: Слободан Селинић, *Србија 1980–1986, Политичка историја од Тита до Милошевића*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2021).

43 ИАБ, Лични фонд Драгослава Драже Марковића, Дневничке белешке, 31. октобар 1984.

44 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, четвртак 8. новембар 1984, 9.30.

је за нас неприхватљиво. Као и цели закључак. Неприхватљив је сваки притисак. Слободни смо грађани, са својим слободним мишљењем.“⁴⁵

Изостанак жељене реакције јавности неминовно је водио стварању тензија унутар УО Удружења. Увидевши колебање и постепено удаљавање неких чланова, Гојко Николиш је самостално иступио и у своје лично име написао одговор новинару загребачког *Danasa* Живку Милићу, који је јавно критиковао ставове изнете на сарајевској скупштини и саму садржину писма.⁴⁶ Поповић је Николишеву реакцију разумео као акт „слободног стрелца“, коме „више одговара да се сам истакне, него да иступа ‘у друштву’. Никог није питао. То је код њега“. Сам Коча је, пак, сматрао да чланови Удружења не треба директно да полемишу са новинарима. Због тога му је посебно значила подршка коју је Удружење добило од Славка Голдштајна (чије је писмо Милић одбио да објави у часопису *Danas*), као и коментар Југа Гризеља у *Политици*.⁴⁷ Све време се питао: „Је ли ово тек почетак? Враг зна?“⁴⁸ и надао се да „од тога може бити нека корист“ иако је закључио „да ће се противник служити – то већ чини – свим средствима (да нас неутралише или сузбије)“. Прижељкивао је не само дијалог већ и озбиљне диспуте, јер: „како може бити уопште дискусије без ‘разилажења’?! позивају се на званичне документе? 1) Не спроводе се; 2) могу бити и мањкави, не обавезују нас, не морамо се

45 Исто, четвртак 8. новембар 1984, 11.00.

46 Živko Milić, „Tri osporavanja, U stilu slobodnih strijelaca, Javni istupi Ljubiše Ristića, Jove Mirića i grupe boraca iz građanskog rata u Španjolskoj, Demonstrirali su svoje distanciranje od političke prakse, opredjeljenja, pa i balance“, *Danas*, br. 141, 30. 10. 1984, 10–11; Гојко Николиш, „У стилу слободних стрелца“, *Књижевне новине*, 1. 12. 1984. Николиш је текст написао 8. новембра.

47 Коментар Југа Гризеља у *Политици* од 14. новембра му је посебно импоновао. Био је задовољан његовом анализом јавно негиране, али суштински очигледне забране објављивања писма као парадокса, јер је већ сутрадан за писмо знала „цела Југославија“. Посебно му се допало што је Гризељ на примеру сарајевског писма елаборирао тезу о немогућности поверења у објективност информисања и потврду директног утицаја власти на медије. „Гризељ јуче одличан у ‘Пол’. Говори о необјављивању нашег писма, ‘а сутрадан зна цела Југославија’: И како ће народ, јавност, тако веровати средствима информисања? Гојко сав срећан ‘К.Н.’ ће му објавити одговор Живку Милићу. Потребно му је да буде стално присутан у јавности. Спада ли то у болест?“ Видети: ИАБ, Забелешке Коче Поповића, четвртак, 15. новембар 1984, 11.30.

48 „Шпанци‘ добио пропратно писмо од Goldsteina, уз текст упућен Живку Милићу лично. Одлично и аргументовано осуђује писање Жив. Милића у *Danasu*. Он брани шпански текст и цели поступак. Одлично! Много боље него да смо ми одговарали. Његов текст ћемо доставити члановима Председништва.“ ИАБ, Забелешке Коче Поповића, уторак, 6. новембар 1984, 23.15.

слагати са њима, нарочито праксом. У сваком случају нису неприкосновени и непобитни.⁴⁹ Сви његови аргументи су, међутим, остали без резонанце.

О будућности Југославије

У понедељак 12. новембра 1984. на Новом гробљу у Београду је сахрањен шпански борац, политички радник и лекар Благоје Нешковић.⁵⁰ Коча је у дневнику забележио атмосферу са сахране: „Јуче био на Блашковом погребу. Ковчег изнели Шпанци. Над гробом говорио Луле Исаковић (...) били и Никезић и Добрица. Д. ми рече да су Шпанци учинили огромну ствар, притом врло паметно. Пришао ми и поздравио ме Чкребић.“⁵¹ И поред поздрава и одобравања, свима је било јасно да је акција „Шпанаца“ у том тренутку већ била маргинализована и неутралисана. Пажњу јавности све више су привлачиле активности других опонената власти који су управо у то време и формално институционализовали своју делатност. Тих дана је, наиме, формиран *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања*, као одговор на суђења у Сарајеву и Београду, а са намером да делује на територији читаве Југославије.⁵² Како је касније забележио Добрица Ћосић, намера оснивача је била да пружи организовани отпор „репресији режима“. Он је Одбор описао као „први комитет за одбрану грађанских и људских права у Југославији и југоисточној Европи.“

Разумно је претпоставити да су чланови Одбора били упознати са судбином иницијативе „Шпанаца“ и оптужбама због њихове наводне повезаности са иностранством. Судбина „шпанског писма“ као да провејава међу редовима *Пишчевих записа 1981–1991*, иако га Ћосић нигде није експлицитно поменуо: „У мени су дуго деловале комунистичке предрасуде: страх од западњачке манипулације и страх од компромитовања у домаћој јавности, која због свог затвореног, идеолошког, државног патриотизма не разуме оно што се назива 'сарадња са спољним непријатељима'. Сарадњу са иностраном штампом југословенска јавност сматра 'Ћиласовим

49 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, четвртак, 8. новембар 1984, 22.30.

50 О Благоју Нешковићу видети: Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу: прилози за биографију*, (Београд: Службени гласник, 2011).

51 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, четвртак, 13. новембар 1984, 16.00.

52 Добрица Ћосић, *Пишчеви записи III (1981–1991)*, (Београд: Филип Вишњић, 2002).

путем', па се анатемисхе и осуђује свако ко критику нашег поретка објављује у страниој штампи.“ Чудно је да се на „шпанску епизоду“ није осврнуо ни у наставку текста, када је констатовао: „Имаћу муку да неке старе комунисте и скрупулозне патриоте, какав је, на пример, Гојко Николиш, ослободим страха од 'непријатељске манипулације’“.⁵³

Тих дана Коча Поповић је непостојање јавне реакције на сарајевско писмо и истовремено организовање појединачних састанака са учесницима сарајевске скупштине у њиховим матичним републикама и покрајинама видео као парадигматичан пример онемогућавања процеса демократизације друштва. „Шпанце и даље гуле. Посебно преко република... Треба да нас докусуре.“⁵⁴ Још једном је покушао да убеди другове из Удружења у важност писања оштрог одговора Централном комитету и од Данила Лекића тражио да одлучно иступи у Савету Федерације, али су његове иницијативе прећутно одбијене. Схватио је да су многи већ били уморни „од целог тог натезања и надмудривања, сукобљавања“ и био сигуран да „постоји 'група' задужена да прати 'шпански проблем' и да делује: у правцу даље дискредитације 'Шпанаца'. С једне стране 'легли на руду', с друге поштено раскринкавање и сумњичење“. Његов је закључак био да „апарат ради. И то ефикасно у свему што је гоњење – а не решавање проблема. Неко смишља све то, 'вуче конце' 'савесно'. Треба нас растурити, издвојити 'појединце', како кажу, који 'имају обавезе према иностранству’“. Највише му је сметало што је на тај начин негирано „да смо радили по свом убеђењу и да смо били сви сагласни. Све се то може накнадно обрадити, преокренути. Притисну на неодлучне, остареле, па и поштене (који нису очекивали овакву хајку)“.⁵⁵

Кочина аналитичност и политичка мудрост су се посебно јасно виделе у начину на који је тумачио интервју Косте Нађа у *Vjesniku*, који је пренела и *Политика*. У првом тренутку је сматрао да је Нађева оштра реакција и осуда била „неоправдана“, али је дистанцирање од писма и иницијативе за одржавање ванредног конгреса разумео

53 „Ипак се некако успело: организовали смо Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Нажалост, свих деветнаест чланова су из Београда. Тринаесторица су из Српске академије наука и уметности. (...) Можемо се мало жалити што нема више храбрих 'стараца', какви су Андрија Гамс, Гојко Николиш и Танасије Младеновић. Резултат рада Одбора је било Писмо које је упућено Скупштини СФРЈ, Скупштини СР Србије и југословенској јавности“. Исто, 128.

54 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, понедељак, 26. новембар 1984, 17.00.

55 Исто, среда 21. новембар 1984, 16.45.

као „његово право“. Сматрао је да је Нађево довођење писма у везу са „суђењем шесторици“ „на његову штету“, али је за разлику од осталих чланова Управног одбора, у том интервјуу уочавао вишеслојан садржај. Коча Поповић је сматрао да ће ефекат тог интервјуа за иницијаторе писма заправо бити позитиван. „У напису се треба хватати за оно што је позитивно, а остало отписати на глупост. То 'огорчени' никако не схватају. Ја са својим гледиштем, засад, штрчим. Али (...) хваљењем написа, мислим да сам већ деловао.“⁵⁶

Све што се дешавало у југословенској јавности током новембра 1984. године је наводило Поповића на дубља промишљања политичких реалности. „Покрајине су државе; назад се не може. Нисмо конфедерација: много горе од тога – растушено друштво без икаквог смисла за заједништво.“ Питао се: „Постоји ли уопште излаз за овакво друштво? Није могућан ни Јарузелски, ни данашњи Чеси. Због много националности. (...) Осуђени на даље труљење и распадање? Докле? Можда бесконачно.“ Констатовао је да је земља „лабава и растргнута заједница без заједнице. Ни федерација, ни конфедерација – лабави скуп државица, које ће вредети колико свака понаособ вреди. То највероватније. Од тога поћи за минималану заједницу интереса, више формалну и фиктивну. И зависно и независно од Устава, који је потпуно споредан – сем у аргументацији – у односу на стварност.“⁵⁷

Пратио је иступања критичара савременог југословенског тренутка који „ипак верују у одрживост 'заједништва'“. Његов је став био да ће „заједништво“ бити могуће само уколико буде сведено „на апсолутни минимум“. У оквиру такве перспективе, сматрао је да ће и брига о „положају Србије“ бити потпуно споредна. „Заједнице просто више не може да буде. То је готово – сахрањено, дефинитивно. Не може уродити плодом ни србијанско залагање за заједницу. Она је исто одраз исто тако посебних интереса. Срби су добро помогли да се стигне до садашњег стања. Самим тим нису нека 'жртва' (Добра брица).“ Управо га је размишљање о будућности југословенске заједнице навело на закључак о суштини одлучног супротстављања сарајевској иницијативи: „Ми Шпанци у таквом стању 'погинули на периферном бојном пољу“.⁵⁸

У току истог дана када је исписао наведене реченице, неколико пута се враћао дневнику и бележио своја размишљања о будућ-

56 Исто, понедељак 26. новембар 1984, 17.00.

57 Исто, субота 24. новембар 1984, 11.30.

58 Исто.

ности Југославије. Додао је да ће она „бити нека врста лабаве ‘уније’ чак испод царинске. Неће бити потребан општејугословенски парламент. Довољан ће бити одбор за усклађивање неких питања која ће остати од заједничких интереса. Са необавезним одлукама као између страних држава. Неће бити ни југословенске армије. Биће раздвојени по републикама (као што су сада локомотиве!). Национализми ће бити још агресивнији. А и захтеви околних земаља ће се пооштрити. И тако стање може дуго да траје: лабава унија неколико балканских државица. Неће бити ни заједничке спољне политике. Економске да и не говоримо: већ је нема. И степен демократије ће бити различит, сходно развијености одређене републике. Културе ће се раздвојити. Вероватно ће свугде бити задржана парола самоуправљања и тобожњи ослонац на револуцију, уз истицање њеног националног карактера. (најбоље ће ипак проћи Словенија која и сад најбоље пролази).

Ова будућност коју овде описујем не мора бити сувише далеко. Настајаће постепено: потпуно израстајући из садашњости. Сви предуслови и ‘трендови’ су већ ту, (као и потискивање сваког ‘југословенства’) (које је већ сметња развијеном републиканизму).⁵⁹ Песимистичне визије је делио са Мирком Тепавцем, док је за Данила Лекића забележио да је веровао да ће се земља некако извући.⁶⁰ „Разумљива нада. Али без ослонца у стварности“.⁶¹ Промисљао је и актуелно стање у самој Србији: „Завршена седница ЦК Србије. Са илузијом о једногласности: Врага! О основном не може бити слагања; и то је дефинитивно. И друге републике реагираће негативно на многе ‘србијанске тезе’ о нужности промене система. Одбиће с индигнацијом. Те тезе су, у садашњим приликама, прогресивне али и немоћне. Иза њих не стоји демократија. И оне одговарају интересима република. И. Стамболић у завршном говору ‘сваштарио’. Није реч о ‘аргументима’, него ушанченим позицијама. Ни Војвођани, ни Косовари неће да буду ‘грађани другог реда’. Нарочито у односу на садашње ‘србијанско’ руководство.”⁶²

59 Исто, субота 24. новембар 1984, 23.45.

60 Исто, понедељак, 2. децембар 1984, 12.30. „Јуче били на ручку код Латинке. Били Никезићи, Тепавци, Жујовићи. Било врло пријатно и живо. (...) Изнео сам своје размишљање у последње време, о будућности Југославије. Било, наравно, и неслагања. Углавном, ипак, прихваћено.“

61 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, уторак, 27. новембар 1984, 22.45.

62 Исто, 25. новембар 1984, 11.30

Из данашње перспективе упадљиво је да Коча Поповић крајем 1984. није претпоставио могућност оружаног распада земље, као и да је веровао у одржање самоуправљања уз ослонац на револуцију, како је наглашавао: „уз истицање њеног националног карактера“, макар и само као привида и пароле.⁶³

Поставља се питање како анализирати различите иницијативе које су средином осамдесетих покретали појединци и групе свесни дубине кризе, односно њихова виђења могућности њеног превазилажења? Колико су другачија била тумачења „Шпанаца“ од размишљања и деловања чланова Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања? Да ли је могуће поредити или је потребно супротставити Поповићеве сумње у будућност Југославије и Ћосићев закључак да је „свршено с југословенством“?⁶⁴ Намеће се закључак да се ради о дијаметрално супротним приступима решавању проблема са којима се суочавала југословенска заједница у последњој деценији свог постојања и визијама њене будућности. Коча Поповић је свој одговор формулисао полазећи од прихватања политичке реалности у постојећим оквирима. Насупрот његовом тумачењу, артикулисан је став о нужности легитимисања националних циљева као предуслова редефинисања односа у федерацији. Поповић је дискусије и диспуте схватао као афирмацију политике компромиса и начин да се избегне отварање националног питања као јединог и доминантног. Након неуспеха „шпанске“ иницијативе закључио је да је минимум заједничких интереса заправо предуслов за очување лабаве, али незаменљиве и функционалне југословенске платформе, која би и као таква омогућила комплементаран развој свих конститутивних субјеката (кон)федерације. Другачији приступ би, по њему, само водио конкуренцији националних програма и продубљивању конфликта.

Неколико година касније, разлог неуспеха југословенске федерације Поповић је још прецизније формулисао. Ослонце отпора демократизацији у Србији је видео у култу харизматичног вође и у

63 Исто, субота 24. новембар 1984, 23.45.

64 „Свршено је с југословенством, и на 'десници' и на 'левици'. И у власти и у опозицији. Од југословенства је у владајућим олигархијама остало само неко 'заједништво', што је бирократско-технички појам за одржавање сопствене власти. То сам схватио пре петнаест година. Заблудно сам веровао да је опозиција титоизму у Хрватској и Словенији остала југословенска, и да би њеним јачањем и реформама могла да се спасе Југославија. Међутим, словеначка и хрватска опозиција нису за Југославију.“ Видети: Ћосић, *Пишчеви* записи, 127; ИАБ, *Забелешке Коче Поповића*.

бирокупатском догматизму.⁶⁵ Непосредно пред смрт, а након уздицања Слободана Милошевића закључио је: „Будућност југословенства увек сам везивао за демократску еволуцију ове хетерогене заједнице која је, упркос големим разликама, повезана егзистенцијалним заједничким интересима. У таквом, демократском југословенству које подразумева испомагање и толеранцију, видим једину алтернативу затварању и самоупилачком националистичком разрачунавању.“⁶⁶

Епилог

Коча Поповић се повукао из даљих расправа о сарајевској иницијативи Удружења крајем новембра 1984. када је Данилу Лекићу саопштио да се више неће бавити „шпанским проблемом“. „Све што сам предлагао пало је у воду. Нисам увређен, али одустајем (...) Шта је учињено учињено је. И постигнуто. Прошло је доста времена (...) нећу више да се окупирим ‘шпанским случајем’. Уверен сам да сам добро учинио“⁶⁷

Тих дана је у дневнику углавном писао о свом псу Мирку, који је у старости стално бежао од куће и враћао се храмајући, тешко изранављен. Коча је његово бежање тумачио као потпуно отуђење. Интересантне су формулације које је записивао о свом и Мирковом односу: „заједништво је, његовом кривицом, раскинуто. Раздвајамо се. Скоро бих волео да се уопште није вратио“. У једном тренутку је за себе констатовао да „личи на овог бежећег пса“⁶⁸

Јасно се дистанцирао од неких нових иницијатива и организовања. „Г. Н. ставио себи у задатак да ме увуче у тричарије. Е па неће

65 Aleksandar Nenadović, *Razgovori sa Kočom*, друго допуњено издање, (Globus: Zagreb, 1989), 140.

66 Исто, 185.

67 ИАБ, Забелешке Коче Поповића, среда 28. новембар 1984, 16.15.

68 ИАБ, Забелешке Коче Поповића: уторак, 27. новембар, 22.45; субота, 8. децембар, 23.30. - Описао је и сан у коме тражи Мирка: „Цело време звиждим. Нема га. Крећем се невероватно брзо, такорећи летим, а нисам у ауту. Није ми јасно јесам ли стигао до групе кућа где треба да скренем десно. Враћам се. Стекао сам незамисливу моћ. Групе људи бивају збрисане мојим погледом. Нико ми не може пружати никакав отпор. И ако сам без оружја. Нестану, или падају мртви чим кренем према њима.“ Исто, недеља 9. децембар, 11.30. Његове речи су грубе, али снажна осећања су била дубоко сакривена када је констатовао да Мирко више није исти и да је коренито подсечен. „Толико смо се намучили са његовом необузданом снагом, нагонском – несаломљивом.“ Описивао је болесног пса и на крају констатовао да га дубоко жали, али да га више не воли. Исто, недеља 9. децембар, 12.30.

и не помишљам (Само где има смисла. Не дам се олако потрошити). Шлус!“⁶⁹ Размишљања о будућности процеса који су већ били у току сажео је у неколико реченица: „Шта ће настати из ових јавних дубоких разилажења? Доћи ће до све оштријег јавног супростављања – очигледног никаквог јединства. Па? Неће јасно, али ће свако, неминуовно, остати на своме. Деловаће различити интереси – без памети; свако уверен у исправност свога – изманипулисани од својих (тренутних) интереса, без обазирања на заједништво: чак и владајуће структуре. Непосредни интереси ће диктирати понашања (на основу различитог положаја у заједници). Хоће ли јавно пући? Не знам, али ће бити пред јавношћу. И свако ће имати за собом постројен свој живаљ. Значи неће бити само сукоб руководства. То ће појачати забетонираност руководства. Србија не мора остати сама, без обзира на терет покрајина: нужно центрифугалних у односу на њу. Ако не и на Југославију. Криза дакле мора расти. Појединци, па и мноштво интелектуалаца неће ништа моћи против тога.“⁷⁰

Није се укључивао у све жучније расправе и анализе: „То је фелер, то непрекидно причање – разглабање. Мора бити на штету квалитета мисли. Има ту остатка и од предратне сталне агитације 'мора се деловати'. Како је лепо и паметно ћутање – време кад размишљаш и кристалишеш своја размишљања, не узимајући све 'здраво за готово'!“⁷¹ Песник, револуционар, војник, командант, дипломата, на крају те 1984. године је закључио: „Пуштамо да време пролази кроз нас. С мојим одласком ништа неће отићи што није одавно отишло. Мирно констатујем.“⁷²

Резиме

Овај чланак представља допуну ауторкине књиге *Последња битка. Шпански борци и југословенска криза осамдесетих*, у којој су приређене стенографске белешке састанака које су представници Председништва ЦК СКЈ имали са представницима Удружења југословенских добровољаца шпанске републиканске војске 29. октобра и 5. новембра 1984. године. У тексту су представљени делови из дневничких бележака Коче Поповића, које се чувају у Историјском архиву

69 Исто, среда, 28. новембар, 16.15.

70 Исто, понедељак, 9. децембар 1984, 12.30.

71 Исто, 28. новембар 1984, 16.15.

72 Исто, понедељак 3. децембар 12.00.

Београда, а који представљају важан додатак и потврду закључака изнетих у књизи. Наведени делови употпуњавају понуђену анализу разматраног догађаја, као и разумевање ширих процеса разарања југословенске државе и друштва током осамдесетих година 20. века. Понуђени су одговори на питања: Како је Коча Поповић прихватио да учествује у конципирању писма? Које су биле његове реакције на одбијање Председништва ЦК СКЈ да уђе у јавни дијалог са Удружењем шпанских бораца? Како је након неуспеха „шпанске иницијативе“ видео будућност југословенске заједнице? У тексту су укрштене три перспективе: јавности, која је само делимично могла да прати и сагледа читав догађај на основу пар штурих новинских текстова и једног званичног партијског саопштења; Председништва ЦК СКЈ, које је на вишесатним седницама критиковало ставове изнете у писму и покушало да делегитимише Удружење као равноправног политичког субјекта; и виђења самог Коче Поповића, некада истакнутог члана највишег партијског и државног руководства, који је дванаест година након повлачења из јавног (политичког) живота критички сагледавао, промишљао и покушао да формулише своје ставове о кризи југословенске државе и друштва.

Sources and Literature

- Istorijски архив Београда: Porodični fond - Legat Koča Popović – Lepa Perović; Lični fond Dragoslava Draže Markovića.
- Open Society Archives. Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute, Publications Department, Situation Reports.
- Materijali sa 94. sednice Predsedništva CK SKJ, 23. X 1984. U: Manojlović Pintar, Olga. *Poslednja bitka, Španski borci i jugoslovenska kriza osamdesetih*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019.
- Materijali sa 95. sednice Predsedništva CK SKJ, 25. H 1984. U: Manojlović Pintar, Olga. *Poslednja bitka, Španski borci i jugoslovenska kriza osamdesetih*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019.
- Jović, Dejan. „Kritička analiza političkog sistema u jugoslavenskom socijalizmu: teorijski doprinosi Jovana Mirića“. *Sociologija*, mart 2018, vol. 60, br. 3, 691–710.
- Lemesle, Hervé. „The Yugoslav volunteers during the Spanish war: a prosopography“. *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, Volume 123–124, Issue 1–2, 2017, 50–58. <https://doi.org/10.3917/mate.123.0050>

- Pavlaković, Vjeran. „Twilight of the Revolutionaries: ‘Naši Španci’ and the End of Yugoslavia“. *Europe-Asia Studies*, vol. 6, No. 7, September 2010, 1175–1191. <https://doi.org/10.1080/09668136.2010.497027>
- Bilandžić, Dušan. *Historija SFRJ – glavni procesi 1918–1985*. Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- Čkrebić, Dušan. *Koča Popović – duboka ljudska tajna: filozof, vojskovođa, državnik*. Beograd: Službeni glasnik, 2011. (Cyrillic)
- Ćosić, Dobrica. *Piščevi zapisi III (1981–1991)*. Beograd: Filip Višnjić, 2002. (Cyrillic)
- Dragović Soso, Jasna. *Saviours of the Nation: Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London: Hurst&Company, 2002.
- Glišić, Venceslav. *Dosije o Blagoju Neškoviću: prilozi za biografiju*. Beograd: Službeni glasnik, 2011. (Cyrillic)
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla*. Beograd, Zagreb: Samizdat B 92, Prometej, 2003.
- Kapor, Čedo et al. *Za mir i progres u svijetu: Sarajevska skupština međunarodnih doborovoljaca slobode 1936–1939*, Nedjelja međunarodne slobodarske solidarnosti 20.–27. XII 1996. godine. Sarajevo: Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog antifašističkog rata BiH, 1999.
- Manojlović Pintar, Olga. *Poslednja bitka, Španski borci i jugoslovenska kriza osamdesetih*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019. (Cyrillic)
- Nenadović, Aleksandar. *Razgovori sa Kočom*, Zagreb: Globus 1989.
- Perović, Latinka. *Dominantna i neželjena elita, beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)*, Beograd: Dan Graf, Novi Sad: Javna medijska ustanova „Radio-televizija Vojvodine“, 2015.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije, Socijalistička Jugoslavija*, knjiga III: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988. Beograd: Nolit, 1988.
- Popović, Koča. *Nadrealizam & Postnadrealizam*, priredio Gojko Tešić. Beograd: Prosveta, 1985.
- Popović, Koča, Marko Ristić. *Nacrt za jednu fenomenologiju iracionalnog, Hronika lumbaga ili slavenska binda*, priredio Gojko Tešić. Beograd: Prosveta, 1985.
- Popović, Koča. *Beleške uz ratovanje, (Dnevnik, beleške, dokumenti)*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1988.
- Selinić, Slobodan. *Srbija 1980–1986, Politička istorija od Tita do Miloševića*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2021. (Cyrillic)
- *Open Society Archives*, eds Leszek Pudlowski, Iván Székely. Budapest: Open Society Archives at Central European University, 1999. Datum pristupa 30. 12. 2021. <http://w3.osaarchivum.org/images/stories/pdfs/publications/white-book.pdf>
- Vladislavljević, Nebojša. *Serbia’s Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Basingstoke, New York: Palgrave, Macmillan, 2008.

- Vukliš, Vladan. *Sjećanje na Španiju, Španski građanski rat u jugoslovenskoj historiografiji i memoaristici 1945–1991*. Banja Luka: Arhiv Republike Srpske, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, 2013.
- Dragljević, Ljubiša. Intervju sa Dušanom Bilandžićem, „Greške pod Maskama, O uzrocima ekonomske krize koja potresa jugoslovensko društvo“. *Duga*, januar 1987.
- Milić, Živko. „Tri osporavanja, U stilu slobodnih strijelaca, Javni istupi Ljubiše Ristića, Jove Mirića i grupe boraca iz građanskog rata u Španjolskoj, Demonstrirali su svoje distanciranje od političke prakse, opredjeljenja, pa i bilance“. *Danas*, br. 141, 30. 10. 1984.
- Nikoliš, Gojko. „U stilu slobodnih strelaca“. *Književne novine*, 1. 12. 1984. (Cyrillic)

SUMMARY

Olga Manojlović Pintar

“THE SPANISH LETTER” OF 1984 IN KOČA POPOVIĆ’S DIARY NOTES

ABSTRACT: From October 20 to 27, 1984, an assembly of the Association of Yugoslav Volunteers of the Spanish Republican Army was held in Sarajevo from which an open letter was sent to the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia. This paper (re)constructs a chronology of events, following the thoughts and activities of Konstantin Koča Popović, which he wrote in his diary (from August 1984 to February 1985) during the preparations for the Sarajevo meeting, as well as his reactions to the talks held by representatives of the CC LCY and members of the Board of the Association. Today, the diary notes of Koča Popović are kept in the Family Fund – Legacy of Koča Popović and Lepa Perović in the Historical Archive of Belgrade.

KEYWORDS: Koča Popović, Spanish fighters, Yugoslavia, 1980s, Gojko Nikoliš, diary

This paper is a supplement to the author’s book *Poslednja bitka: Španski borci i jugoslovenska kriza osamdesetih* [The last battle, Spanish fighters and the Yugoslav crisis of the 1980s], which contains transcripts of meetings held by representatives of the League of Communists of Yugoslavia Central Committee Presidency with Yugoslav Volunteers of the Spanish Republican Army on October 29 and November 5, 1984. The text presents parts from the diary notes of Koča Popović, which are kept in the Historical Archives of Belgrade, and which in many ways complement and confirm the conclusions presented in the book. These additions not only contribute to the understanding of the event at hand, but also to the understanding of the wider aberrations of the Yugoslav state and society during the 1980s. The article gives answers to the questions: How did Koča Popović accept to participate in the drafting of the letter? What were his reactions to the refusal of the Presidency of the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia to engage in a public dialogue with the Association of Spanish Fighters? How did he see the future of the Yugoslav community after the failure of the Spanish initiative? The text in-

tersects three perspectives: that of the public, which could only partially follow and interpret the entire event based on a couple of abbreviated newspaper articles and one official party statement; the perspective of the Presidency of the CC LCY, which criticized the views expressed in the letter at several sessions and tried to delegitimize the Association as an equal political entity, and the views of Koča Popović himself as a former prominent member of the highest party and state leadership, who twelve years after withdrawing from public (political) life critically considered, reflected, pondered and tried to formulate his views on the crisis of Yugoslav state and society.